

Кожоева Г.

КЫРГЫЗ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫНДА КОЛДОНУЛУУЧУ КАЙТАЛООЛОРДУН ПРАГМАТИКАСЫ

Кожоева Г.

ПОВТОРЕНИЕ ПРАГМАТИК, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В КЫРГЫЗСКИХ ОБЫЧАЯХ

G. Kozhueva

THE REPETITION OF A PRAGMATIST, USED IN THE KYRGYZ CUSTOMS

УДК: 890/56.8

Бул макалада кыргыз ырым-жырымдарында колдонулуучу кайталоолордун прагматикасы сыпатталат.

Негизги сөздөр: белги, кайталоо, прагматика, салт, каада-салт.

В этой статье описывается прагматика кыргызских примет используемые в повторях.

Ключевые слова: примета, повтор, прагматика, обычай, традиция.

This article described a pragmatics of the kyrgyz omens (signs) used in the repetitions.

Key words: omen, repeat, pragmatics, custom, tradition.

Кайталоо – ишенимди түптөөчү күчтүү каражат. Сүйлөшүүдө деле кайталоо аркылуу адресатты ынандырууга болот. Адам өз максатын дайыма көңүлдө тутуп, актуалдаштырып, кайталап, бүт аракеттин бир зарыл натыйжага багыттоо жолу менен гана ийгиликке жетери маалым. Билим алуунун суггестивдик методу да кайталоолорго таянган релаксацияга негизделет. Орустарда *Кайталоо* – билим алуунун энеси (*Повторение – мать учения*) деп бекеринен айтылбайт. Психотерапияда да сыркоо адамдын сакайып кетүүгө ишениши өтө жогору бааланат. Мындай ишеним анын ден соолугу оңолуп кетишине жана оңолуп баратышына ынанганда гана пайда болот. Ишеним кайталоолордун негизинде пайда болот.

Адам ишеним болгондо гана максатка, натыйжага жетет, билим алат, ден соолугун оңойт. Мындай пикир элдин ой тутумунда бар. Кыргыздар *Ишеним сыймык алып келет, ийгилик сыйлык алып келет же ишеним – кишиге аска, ишенбес киши көпшөк дешет* [1, 241 б.]. Демек, адам ишенип гана ийгиликке, натыйжага, сыймыкка жетет, ишеним омоктуу аскага окшоп аны колдойт. Ишеним позитивдүү жана негативдүү болот. Позитивдүү ишеним адамды чыңайт, күчөтөт, аракеттенет жана өстүрөт. Негативдүү ишеним аны бошондотот, алсыздантат, депрессияга пессимизмге чүмкөйт.

Ишендирүү каражаттары кайталанып гана адамдын аң-сезимине орнойт жана оң же терс таасирин тийгизет, психикасында позитивдүү же негативдүү абалды пайда кылат. Позитивдүү ишенимди пайда кылуучу каражаттарга аутогендик машыгуу, бата, алкыш, тилек, эм-дом (кирнелөө, түш жоруу, тибирткелөө, бадик, жүрөк көтөрүү, жылан, кара курт чаккандагы ырым-жырымдар ж. б.), каалоо, учурашуу, узатуу формулалары, келме келтирүү ж.б. кирет. Ал эми негативдүү

ишенимди каргоо (каргыш, каргашуу), сөгүү (сөгүш), ант ж.б. пайда кылары маалым. Этностун ишениминде бул каражаттарга магиялык күч берилет. Эл булардын ички сырына, оң же терс таасир тийгизүүчү күчүнө ишенет, ошондуктан буларды ар кыл кырдаалда өзгөчө дем, өзгөчө тон менен кайталап айтышат.

Төмөндө айрым мисалдарды талдап көрөлү. Ич капыстан эле толгонуп ооруганда кирнелөө ырымын колдонушат. Адатта ашказан эң сезимтал органдардын бири катары эсептелинет. Ал эми кирне кирүү ооруп калган кишинин апсыгып тамак жеп же көбүрөөк опкоктук кылганын өзү да, башкалар да байкап калышынан, эки тараптын психикалык жана биоэлектромагниттик «кагылышуусунан» пайда болушу ыктымал. Бул учурда эмчи-домчулар, же таасирдүүрөөк эле бир адам демилге алып, ичи ооруган адамды «эмдеп» кирет. Мындай эмдөөнүн көп варианттары бар. Бардык эле, кирнелөөлөр кайталоосуз жүрбөйт. Биз алардан бирөөнү мисалга келтирели:

**Чык, кирне, чык, кирне,
Кирне болсоң, кирип чык,
Сук болсоң, сугуп чык.
Отуз омурткадан чык,
Кырк кабыргасынан чык.
Чык, кирне, чык...**

*Көк тирегендерге бар,
Эски чалдыбарга бар,
Бузук тегирменге бар.
Бул бечарада эмнең бар?*

Чык, кирне, чык... [2, 45 б.].

Бул ырымдын темасын *кирне* түзөт. Этностук эс тутумда кирне жандандырылган, ал адам сыяктуу түшүнөт. Кирне сыркоонун кардына кирип алган. Ал чыгып кетүүсү керек. Кирнелөөчү анын чыгып кетишин талап кылып жатат. Чыгуу жолдору – отуз омуртка жана кырк кабырга. Омуртка отуз эмес, кабырга кырк болбойт. Сан атоочту тандоо тыбыштык бирдейликти жаратуу үчүн гана аткарылган. О тыбышы *омуртка* менен *отуз* сөздөрүн, к тыбышы *кабырга* менен *кырк* сөздөрүн үндөштүрүп турат. Бул үндөштүк ырымдын касиеттүүлүгүнө ынандырыш үчүн кабыл алынган.

Кирнелөө тексттин экинчи бөлүгүндө оору көчө турган, орун ала турган объекттер аталат. Кирнелөөчү ооруну көк тирегендерге (бийик дарактарга, тоолорго, бийик даражалуу адамдарга), эски чалдыбарга жана бузук тегирменге (керектен чыккан буюмдарга) «жөнөтүп» жатат. Кирне кирген

адамды кирнелөөчү бечара катары атап, көк тирегендерге каршы коюп, андан ырайым кылууну талап кылмакта.

Бул вариантта *кирне* сөзү беш ирет, *чык* өтүнүчү он жолу, *бар* жумшоочу сөзү үч мертебе, *болсоң* этиш эки жолу кайталанган. *Чык* этиши эки жолу чыгыш жөндөмөсүнүн (*омурткадан, кабырга-сынан*), *бар* этиши үч ирет барыш жөндөмөсүнүн (*тегирменге, чалдыбарга, тирегенге*) кайталап колдонууну талап кылган.

Мында омонимдик катыш (*бар* «жөнө, кет, өт» жана *бар* «болот, жок эмес») да тексттин көркөмдүүлүгүн, касиеттүүлүгүн көтөрүүгө пайдаланылган десек болот: *Бузук тегирменге бар!* – *Бул бечарада эмнең бар?* Императивдик (буйрук) сүйлөм менен суроолуу сүйлөмдүн өз ара жиктелиши, карама-каршы болушу да ырымга өзгөчө шаң жана ыргак берип турат.

Аталган текст бир эле жолу айтылбайт: үч, жети... жолу кайталанат. Кирнелөөчү эки уучуна туз, күл, топурак, кагаз ж.б. заттарды алып, уучун түйүп, адресаттын кардын мушу менен сылап, кирне ырымын аткарат. Бул учурда адресант улу-тунат, ээсинет, көзүнөн жаш чыгат, өзүнүн да ичи ооруу башташы мүмкүн. Бул жагдай кирненин чыгышынан чыгып бара жатышынан кабар берет. Адресат буга ишенет, өзүн жеңил сезип калат. Инфекциялык же физиологиялык өзгөрүүгө байланыштуу оору гана бул ырымга баш ийбейт.

Ырымдын таасири андагы сөздөрдүн кайталанышында, өзгөчө дем, темп, багыттуу, өтүнүчтүү айтылышында, кирненин жандандырылышында жана аткаруу ритуалында турат. Кирнелөө процедурасына ишенгенде гана психофизиологиялык негатив (чыңалуу, ич толгоо) таркап кетиши ыктымал.

Аталган ырымга **бадик** да ыктап турат. Бадик денедө жара, кызамык, суу чечек сыяктуу илдеттер пайда болгондо колдонулат. Бадиктин да ар түрдүү варианттары бар, бирок жалпы багыты, милдети, аткарылыш ритуалы негизинен окшош. Анын бир түрүн келтирели:

Көч, көч, бадик, көч, бадик, көчкөндөй көч,
Куурай оту күл болуп өчкөндөй көч.
Көчөрүң келгенде жаңсалбай көч,
Көчүү жайын билбесең, мен айтайын,
Көсөө менен көчүккө түрткөндөй көч,
Муздак сууну бетиңе бүркөндөй көч.
Сулуу десең, койгуттун кызына көч,
Суук десең, Чатыр-Көл музуна көч,
Татты десең, Турам шар тузуна көч,
Көч, көч, бадик, көч, бадик, көчкөндөй көч!
Көмүр болуп күйгөн от өчкөндөй көч! [3,28-б.].

Бадик айтуу да ооруну «көчүрүүгө», жок кылууга багытталат. Келтирилген вариантта да кайталоолор бар. Эң көп кайталанган сөз *көч*. Ал унгу түрүндө этиштин буйрук ыңгай формасында турат. *Көч* сөзү 16 жолу кайталанган. Мунун тогузу сапты аяктаса, алтоо сап ичинде колдонулган.

Бадик – илдет, денедө пайда болгон коркунучтуу оору. Ырымда бул илдетти кетируү, көчүрүү аракети бар. Мында да жандандыруу кездешет. Элдик пикир боюнча, бадик жандуу. Ал бадикчини угат, бадикчинин буйругун, өтүнүчүн аткарат, ооруп жаткан кишини таштап кетет. Ал «куурай оту күл болуп өчкөндөй», «жаңсалбай», «көсөө менен көчүккө түрткөндөй», «муздак сууну бетине бүркөндөй» көчүп кетет. Буга адресант да, адресат да ишенет. Бадикчи илдеттин көчүү жайын да атайт, ага багыт берет. Көчүү жайын илдет өзү тандасын – сулуусунбу, суугунбу, таттуусунбу ал өзү аныкташ керек.

Текстте *бадик* сөзү төрт жолу кайталанат. Ал «көч» буйругу менен тексттин өзөгүн, темасын түзөт. Калган кайталоолор мындай маанилүү эмес. Башка кайталоолорго *көчкөндөй – көчкөндөй* (биринчи жана онунчу сап), *өчкөндөй – өчкөндөй* (онунчу жана он биринчи саптар), *десең – десең – десең* (жетинчи, сегизинчи жана тогузунчу саптар). Рифманы жараткан тилдик бирдиктерде тыбыштык кайталоолор бар: *(к)өчкөндөй-өчкөндөй, (т)үр(т)көндөй – (б)үр(к)көндөй, (м)узуна – (т)узуна* ж.б. Бул уйкаштыктар да бадиктин уккулуктуулугун, таасирдүүлүгүн колдойт.

Бадиктин башталышында *Көч, көч, бадик, көч, бадик, көчүрөйүн, бадик болгон атыңды өчүрөйүн* фразалары үч жолу айтылып эм-домду ачат. Негизги текст да бир учурда эле кайталанып айтылчу, бир күндүн ичинде да үч жолу кайталанчу. «Бадик адатта үч маал айтылууга тийиш: эрте менен күн чыга электе, түштө, кечинде күн батардын алдында» [4, 59-б.]. Бадикти кимдер айтышкан? Анын атайын аткаруучулары болгон. Булар – бакшылар, табыптар, эмчи-домчулар. Бадик дарттан арылтууга негиз болгон, эч болбогондо ооруну утурумдук жеңилдеткен дешет билермандар.

Бадик айтуу – эски салт. Азыркы адамдар буга ишенбейт. Медицина бадик багытталуучу илдеттерди оной эле сакайтып коёт, көбүн алдын алып эле эмдөө менен болтурбайт.

Жылан чакканда айтылчу сөздөрдөн да бирөөнү келтирели:

Сүрө, сүрө, сүрө чык,
Сүйлөшөйүн, бери чык.
Чоң атаңда доом бар,
Доолашайын бери чык.
Тай атаңда сөзүм бар,
Айтышайын, бери чык.
Ажыдаар ак жылан,
Арбашайын, бери чык! [3, 30-б.].

Мында да кайталоого магиялык күч ыйгарылган. Жыландын уусу жандандырылып, жыланга сөз түшүнүү сапаты берилген. Ырымдын борборун буйрук түрүндөгү *чык* этиши ээлеп турат. Ал беш мертебе колдонуп, сегиз сап тексттин мазмунун шарттап турат. *Чык* төрт ирет *бери* тактоочу менен айкашып, *бери чык* түрүндөгү «жандуу, түшүнүктүү» уулуу затты денеден чыгарууга багытталган буйрукту, талапты билгизип жатат. *Сүрө* чакчы-

лынын үч жолу кайталанышында да сыр бар. Адресант адресатты (жыландын уусун) демитип, доого жыгып, опузалап жатат. Мындай императив жапаа чеккенде жооткатат, анын иммунитетин активдештирүүгө өбөлгө түзөт.

Чарбадар адам үчүн мал баласын жерип кетиши да – кайгылуу. Музоо, козу же улак ууз эмбей, эне сүтүн эмбей жетим болуп чоңоюшу көп маша-кат жаратат. Айрым учурда төлдүн чыгашасы да энесинин жерип кетүүсүнөн пайда болот. Төлдү телчитүү да өзүнчө ырым-жырым менен коштолот. Мисалы, **козу телчитүүдө** төмөнкүдөй койду зекүү, каргоо ырымдары пайдаланылат:

*Тшой, тшой, тшой, коюм,
Өз балаңды жерисең,
Өз башыңа көрүнсүн.
Тшой, тшой, тшой, коюм,
Каралды балаң жерисең,
Как башыңа көрүнсүн!* [3, 62-б.].

Мындай койду чакыруучу *тшой* (варианттары *тушой, тшой, түшөй* ж.б.) сырдык сөзүнүн үчтөн эки жолу кайталанышы алты кайталоого алып келди. Андан тышкары объект болгон койдун аталышы каратма сөз түрүндө эки мертебе, *жерисең* шарттуу этиш формасы эки мертебе, *башыңа* эки жолу, *балаңды* – *балаң* сөзүнүн уңгусу эки мертебе берилген. Койду коркутуу-үркүтүү үчүн *өз башыңа көрүнсүн* жана *как башыңа көрүнсүн* деген шарттуу императив-каргыштар аркылуу туюнтулду. Кой бул сөздү түшүнбөйт, кабыл албайт. Бирок ырымдын күчү башкада: адресант өзүн-өзү ишендирет, козуну телчитүүгө болгон аракетин таштабайт жана максатына жетүүгө умтулат. Демек, ооздон чыккан сөз сүйлөөчүнүн өзүн шыктандырат, анда ишеним жаратат.

Ал эми **тибирткелөө** ырымындагы кайталоолор түзүлүшү, аткарылышы боюнча башкача. Бул ырым диалогдук мүнөздө ишке ашат. Тилине тибиртке чыккан киши экинчи кишиге (көбүнчө тели-теңтуштарына, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнө) *Тилиме тибиртке чыкты деп кайрылышат*. Экинчи тарап ага жооп кайтарат:

– *Тилиме тибиртке чыкты.*
– *Үйдун көтүнө кат.*
– *Тилиме тибиртке чыкты.*
– *Койдун көтүнө кат.*
– *Тилиме тибиртке чыкты.*
– *Бээнин көтүнө кат.*
– *Тилиме тибиртке чыкты.*
– *Иттин көтүнө кат.*
– *Тилиме тибиртке чыкты.*
– *Эшектин көтүнө кат.*
– *Тилиме тибиртке чыкты.*
– *Мышыктын көтүнө кат.*
– *Кайран тилим бок болду,*

Тибирткеси жок болду (деп, үч жакты карап:)

–*Тү-тү-тү, тү-тү-тү, тү-тү-тү.* (Элдик ырым-жырымдан алынды).

Мында да сыркогоо кабыл болгон кишинин

психикасына оң стимул жаратуу максаты бар. Экинчи тарап үч адал, үч арам жаныбардын атын атайт, биринчи тарап *тү* сырдык сөзү менен коштоп үч жолудан үч жакты карай түкүрүп коёт. Бул жерде «үч» цифрасынын да кереметтүү күчкө ээ катары түшүнүк берилген. Бул сандын сырдуу күчүн адамдар байыртадан эле сезип келген болуу керек.

Тибирткеге чалдыккан адам бир эле фразаны алты ирет айтат. Ага болгон жооптордо *көтүнө кат* деген объект + предикаттык сөз айкашы дагы алты жолу кайталанат. Бирок алты ирет алты жаныбардын аты кайталанбай айтылды.

Ал эми сыркогоо эсинин акыркы сөзүндө *...ок болду* бөлүгү эки мертебе кайталанып, ырымды тыянактоочу, ооруну өзүнөн «кубалоочу», качыруучу эки саптын үндөштүгүн түзүп турат.

Жогоруда талданган мисалда *тү* сырдык сөзүнүн (түкүрүүнү туюнткан) үч жолудан үч кайталанышы, үч адал, үч арам жаныбарлардын аталышы «үч» түшүнүгүнүн кыргыздар үчүн касиеттүү символ катары кызмат кылышынан кабар берет. Мындай көрүнүш кыргыздарда эле учурабайт.

«Үч» саны көп элдерде өзгөчө ыйык цифра катары эсептелинет. Инд-европа калктарында, алардын префилософиясында (мифтеринде, жомокторунда ж.б.) бул сан өзгөчө мазмунга ээ. Ааламды да алар үчкө бөлүп «Жогорку дүйнө», «Ортоңку дүйнө» жана «Төмөнкү дүйнө» деген катмарларга ажыраткан [5, 852 б.].

Түрк элдеринде да байыртадан эле бул санга өзгөчө мамиле жасалган. Руника жазмаларында «число «три» входило в состав этнических и географических наименований с числовым индикатором» (*үч огуз* – огуз урууларынын биримдиги, *үч карлук* – карлук урууларынын тобу, *үч курыкан* – курыкан урууларынын тобу ж.б.). Ушул ой дагы өнүктүрүлүп, «число» «три» как обязательный элемент, символизирующий некое единство, использовалось в обозначениях буддийских представлений древних уйгуров» [6, 630 б.]. «В тюркской традиции число «три» закрепилось и в значении ритуального дня» (кыргызча *үчүлук* «аза күтүүнүн үчүнчү күнү же ошол күнкү куран окуу»). Мындан кийин эле «У киргизов при игре в ордо и при детских играх в альчики үч обозначает «пять» как предел счета: *бирдин үчү* «пять альчиков», *бирдин үчү эки* «семь альчиков» (=5+2), *экинин үчү* «десять альчиков» (=2x5) и т.д.» [6, 630 б.].

Ушул монографияда якуттардын тилдик дүйнө сүрөтүндө «үч» саны эң жогорку артыкчылык жана чек катары эсептелинет: тогузунчу асманда Үрүң Аан Тойон аттуу улуу кудай жашап, ага үч күмүш тепкич алып барары, анын атына «үч» катышкан эпитеттердин колдонулушу, бул элде *үч саха куюлута* деген сөз айкаштары «жалпы якуттардын салты» катары түшүнүлүшү, көпчүлүк олонхолордо аракеттин үч жолудан кайталанышы, мисалы, Үрүг Уолан аттуу каармандын үч ирет өлүп, үч ирет тирилиши, аттын үч жолу өз эсин куткарышы ж.б.

фактылар А.Е.Кулаковский аттуу окумуштуунун «якуты имеют какое-то пристрастие к числу три, создающему в их психике ряд симметрии» [6, 631 б.] деген ою бекеринен айтылбагандыгын ырастайт.

Монгол элдеринде да «үч», «үчүлүк» түшүнүктөрү өзгөчө мазмунга ээ. Алардын фольклорунда «үчүлүк» (тройка, триада) кеңири жайылган: анда «үчүлүк» (гурван) деген жанр бир, «үч» санына байланыштуу сюжеттер, каада-салттар учурайт, үч күндө, үч аптада, үч айда өткөрүлчү зыяпаттар, мааракелер, ырым-жырымдар жолугат [6, 631 б.].

Ошентип, келмени үч жолу айтуу тууралуу диний талап бизге араб элинен келгени менен, «үч» түшүнүгүнүн сырдуу символдук маңызы биздин исламга чейинки эле тилдик дүйнө сүрөтүбүздө болгондугун танууга болбойт.

Адабияттар:

1. Ибрагимов, М. Кыргыз макал-ылакап учкул сөздөрү [Текст]/М. Ибрагимов.-Карабалта: Б-сыз, 2005.-500-б.
2. Танаев Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар: – Ош., 1998. 45-б.
3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы.- Б.: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999. – 1-китеп.
4. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки [Текст] /редкол. Ж.Таштемиров (жооптуу ред.) ж.б. – Фрунзе: Илим, 1973. – 706-б.
5. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры [Текст] /Т.В. Гамкрелидзе, В.В.Иванов. – Тбилиси: Изд-во Тбилис.ун-та, 1984. – 916-б.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка [Текст]. – М.: Наука, 2006. – 908-б.

Рецензент: доктор философских наук Үтүров К.